

**Marija Lončar,
Zorana Šuljug Vučica,
Maja Dadić**

UDK: 303.01 : 17
Pregledni rad
Primljeno: 5. 4. 2012.

ETIČNOST U DRUŠTVENIM ISTRAŽIVANJIMA

„(...) We all need to look stringently at ourselves and dare to draw the necessary conclusion about our personal standards of integrity.“

(Decoo prema Israel i Hay, 2006.:128)

Sažetak: S obzirom na nove rizike koji nastaju kao posljedica informacijskoga doba, društveni teoretičari sve više u suvremenom društvu naglašavaju važnost njihovoga definiranja, mjerenja i ublažavanja. Stoga se i odgovornost istraživača intenzivnije smješta u razmatranje etičkih problema s kojima se susreću u planiranju i realiziranju istraživanja.

U tom kontekstu autorice polaze od razmatranja četiri ključna područja opasnosti za istraživače i sudionike istraživanja: fizičkoga, emotivnoga, etičkoga i profesionalnoga. Pri čemu posebnu pažnju smještaju na profesionalni integritet i zaštitu odnosa prema sudionicima kao što su informirani pristanak, procjena rizika i korist i sl.

Upravo u kvalitativnim istraživanjima naglasak je na tome da sudionici postaju subjekti, a ne objekti. Međutim, ističe se nužnost problematiziranja etičkih aspekata svake pojedine primijenjene metode s obzirom da istraživači na različite načine shvaćaju svoju odgovornost prema sudionicima istraživanja. Naime, istraživač treba biti svjestan potencijalnih fizičkih i emotivnih opasnosti u svim istraživačkim okolnostima (kvalitativnim i kvantitativnim). Konačno, autorice zaključuju da je utilitaristički model promišljanja etičnosti u društvenim istraživanjima doveden u pitanje, što je posljedično vodilo ka rastućoj važnosti komunitarističkoga modela. On pretpostavlja kako instrumenti za procjenu moralnoga zahtijevaju kontekst, tj. specifične društvene situacije. Društveno istraživanje postaje kolaborativno u svom dizajnu i participativno u svojoj izvedbi, omogućujući ispitanicima da aktivno sudjeluju u cjelokupnom provođenju istraživanja.

Ključne riječi: društveno istraživanje, etički problemi, profesionalnih integritet, utilitaristička etika, komunitaristički model.

1. Uvod: konceptualizacija opasnosti u društvenim istraživanjima

Pokušaje mjerenja i ublažavanja rizika Beck smatra određujućim karakteristikama suvremenih društava. S druge strane, pojava novih rizika kao posljedica informacijskoga doba još više naglašava ovaj interes (Beck prema Lee-Treweek i Linkogle, 2000.:9). Stoga se odgovornost istraživača intenzivnije smješta u razmatranje etičkih problema kod planiranja i realiziranja istraživanja. Nedostatak rasprava o pitanjima sigurnosti istraživača i sudionika istraživanja ne ide u prilog informiranosti istraživača o rizicima suvremenoga istraživačkoga rada (Lee, 1995.:2).

Lee-Treweek i Linkogle određuju četiri ključna područja opasnosti za istraživače i sudionike istraživanja: *fizičko*, *emotivno*, *etičko* i *profesionalno*, smatrajući kako njihovo kategoriziranje može ublažiti potencijalne rizike za sve uključene u istraživački proces. U skladu s tim naglašavaju potrebu konceptualiziranja opasnosti s kojima se društveni istraživači susreću. Iako se tradicionalno opasnost usko shvaćala tek kao fizički rizik za istraživače, ovoj dimenziji se u novije vrijeme dodaju i ostali oblici opasnosti (Lee-Treweek i Linkogle, 2000.:8).

Metodološka literatura društvenih znanosti značajno se bavi pitanjima istraživačke etike, pri čemu je fokus primarno na zaštiti interesa sudionika. Rasprave o pravima sudionika u istraživanju intenzivno se javljaju poslije Drugoga Svjetskoga rata, dok su saznanja o provedenim eksperimentima nad zatvorenicima u logorima narušila ideju znanja koje se stječe pod svaku cijenu. Milgramovi pokusi iz 1961. godine i promatranja koja je Humphreys provodio bez pristanaka sudionika iz 1970. godine pokazuju se značajnim događajima u razvoju središnjih etičkih principa u društvenim znanostima – poput informiranoga pristanka, povjerljivosti i zaštite sudionika (Lee-Treweek i Linkogle, 2000.:17).

Dakle, odnos na koji se konvencionalno stavlja naglasak u literaturi je onaj između istraživača i sudionika. Međutim, odnos istraživača prema ostalim članovima akademske zajednice također postavlja određene etičke dileme. Istraživač ima i profesionalnu odgovornost ponašati se prema svojoj akademskoj zajednici sukladno znanstvenom i istraživačkom integritetu (Israel i Hay, 2006.:112). Etička pitanja se, prema tome, mogu sagledavati iz dvije perspektive, pri čemu je interes usmjeren na iskrenost i osobni integritet istraživača, te na etičku odgovornost prema ispitanicima istraživanja (Walliman, 2005.:335).

Potreba za etičkim principima raste, jer rezultati istraživanja mogu imati dalekosežnije posljedice kao što su političke, komercijalne ili osobne (Denscombe, 2002.:177). Drugim riječima, istraživač je taj koji tijekom istraživačkoga procesa donosi etičke odluke, te u konačnici i preuzima odgovornost (Gregory, 2003.:3).

2. Profesionalni integritet istraživača

Neprofesionalno ponašanje istraživača, sukladno *Federal Policy on Research Misconduct* koju je objavio *United States Office of Science and Technology Policy* 2000. godine, Israel i Hay definiraju kroz koncepte krivotvorenja, falsificiranja i plagiranja. Pitanje znanstvenoga i istraživačkoga integriteta postaje dio istraživačkih kodeksa različitih akademskih zajednica, iako se u svojim oblicima može ponešto razlikovati. *Krivotvorenje* se definira kao izmišljanje podataka ili rezultata i njihovo izvještavanje, *falsificiranje* kao manipuliranje istraživačkim materijalima, opremom ili procesima i izmjenjivanje ili izostavljanje podataka ili rezultata, dok se *plagiranje* određuje kao prisvajanje tuđih ideja, procesa, rezultata ili termina bez navođenja izvora (Israel i Hay, 2006.:112/113).¹

Neki etički kodeksi su neprofesionalnim ponašanjem smatrali i one prakse koje odudaraju od uobičajenih i prihvaćenih postupaka znanstvene zajednice.² Unutar društvenih znanosti, primjećuju Lee-Treweek i Linkogle, postoje konvencionalne metodologije i teorijske perspektive, dok se istraživači koji „prekidaju“ s uspostavljenim teorijskim i metodološki konvencijama mogu naći u profesionalnoj opasnosti. Takva vrsta opasnosti se definira kao: „(...) ozbiljan rizik povezan s posljedicama dovođenja u pitanje ili odstupanja od postojećih profesionalnih dinamika (...)“ (Lee-Treweek i Linkogle, 2000.:20).

Društvene znanosti prolaze kroz faze interesa za određene istraživačke paradigme i teme. Odstupanje od uspostavljenih tipova istraživanja, teorija i metoda ili, primjerice, propitivanje uspostavljenih struktura moći unutar akademske institucije može dovesti u pitanje znanstvenu karijeru istraživača. Drugim riječima, različiti oblici profesionalne opasnosti mogu utjecati na inovativnost, pojavu novih ideja, različitost mišljenja i sl. (Lee-Treweek i Linkogle, 2000.:23).

Profesionalni integritet uključuje i (ne)profesionalno ponašanje kod potpisivanja autorstva nekoga teksta. Naime, potpisati autora čiji je udio u tekstu neznačajan znači dodijeliti nekome autorstvo, dok zanemariti značajan udio pojedinoga autora znači nepriznati mu autorstvo teksta (Israel i Hay, 2006.:117). Primjerice, *Vancouver Protocol* – međunarodno priznati kodeks ponašanja kod određivanja udijela autorstva kod publiciranja tekstova – naglašava kako svaki (potpisani) autor teksta treba biti uključen u: koncepciju i dizajn ili analize i interpretacije podataka, skiciranje članka ili kritički osvrt na sadržaj, te konačno odobrenje verzije za publiciranje.³

1 Odgovorno i profesionalno ponašanje prema kolegama, javnosti i akademskoj zajednici (što se u konačnici odražava i na same ispitanike) Walliman slično tome vidi u vjerodostojnim opisima onoga što istraživač radi, dobivenih informacija, korištenih tehnika i prikazivanjima rezultata provedenih analiza u istraživačkim izvještajima (Walliman, 2005.:337).

2 *Australian National Health and Medical Research Council* je 1997. godine (2006. godine kodeks je revidiran) u svom kodeksu tako definirao neprofesionalno ponašanje (Israel i Hay, 2006.:113).

3 http://www.authorder.com/index.php?option=com_content&view=article&id=28&Itemid=47 [14.3.2012]

Pokušaji razvijanja standardiziranoga pristupa u društvenim znanostima nisu bili uspješni (Johnson prema Israel i Hay, 2006.:118). Međutim, *Vancouver Protocol*, prema mišljenju Israela i Haya, potkrepljuje stajališta društvenih znanstvenika o tome što se podrazumijeva pod autorstvom nekoga rada (Israel i Hay, 2006.:118).

Jednim od elemenata neprofesionalnoga ponašanja smatra se i kopiranje vlastitih radova – odnosno, objavljivanje radova koji se sastoje od potpuno istih podataka, rasprave i zaključaka ili prezentiraju malo ili ništa novih dijelova (Israel i Hay, 2006.:118/119). Doduše, danas nije neuobičajeno da časopisi (od prirodnih do društvenih područja) od autora zahtijevaju potvrdu kako rad nije prethodno objavljen niti upućen nekom drugom časopisu.

3. Odnos prema sudionicima u istraživanju

3.1. Etički principi

Rasprave o *istraživačkoj etici* započinju nakon Drugoga Svjetskoga rata kada je kao posljedica zastrašujućih biomedicinskih eksperimenata razvijen *Nuremberg Code* (1947.) koji, zajedno s *Declaration of Helsinki* (1964.), postaje osnova biomedicinskih istraživanja. S vremenom su se, ističu Israel i Hay, koncepti proširili i na područja društvenih znanosti.⁴ Iako, širenje principa (temeljenih na biomedicinskim istraživanjima) na područja društvenih znanosti nije bilo standardizirano niti je prolazilo bez osporavanja (Israel i Hay, 2006.:23).

Ujedno tako, navedeni kodeks(i) nisu zaustavili sporne, točnije neetične aktivnosti znanstvenika i istraživača što je utjecalo na nastanak i širenje utilitarističkog pristupa u istraživanjima (Hornblum prema Israel i Hay, 2006.:23). Prema utilitarističkoj etici određene akcije su ispravne kada doprinose većem dobru. Sukladno tome, istraživački projekt može biti opravdan na temelju potencijalnih prednosti za društvo, usprkos tome što može štetiti pojedincu. S druge strane, upravo se postizanje balansa između poštivanja prava pojedinca i stvaranja boljšega društva nalazi u podlozi suvremenih rasprava o istraživačkoj etici (Ali i Kelly, 2004.:117).

Međutim, četiri temeljna etička kodeksa⁵ su ipak poslužila kao osnova za istraživačke prakse u područjima društvenih znanosti (Israel i Hay, 2006.:23/24). Israel i Hay doduše primjećuju kako se neki od kodeksa nisu pokazali uspješnim modelima u drugim okolnostima. Štoviše, znanstvenici su 60-ih i 70-ih godina

4 Usprkos raspravama o principima unutar same medicinske istraživačke prakse većina njih se ipak smatra fundamentalnima, te inspirativnima za razvitak istraživačke etike u društvenim znanostima (Ali i Kelly, 2004.:118).

5 *Nuremberg Code* (1947.), *Declaration of Helsinki* (1964.), *Belmont Report* (1979.) i *Council for International Organisations of Medical Sciences* (1982.).

prošloga stoljeća u brojnim studijama postupali neetički izvodeći opasne eksperimente i to često na populaciji koju je zbog njihova socio-ekonomskoga stanja (ili njihove bolesti) bilo „prikladnije“ uključiti u istraživanje. Ovakva istraživačka praksa je pokazala i svoje dalekosežnije posljedice za društvo. Naime, vjerojatnije je da će postignutim povjerenjem i poštivanjem od strane onih koje ispituju, istraživači dobiti i povjerenje šire zajednice. Drugim riječima, loša etička praksa utječe na buduće istraživačke pokušaje (Ali i Kelly, 2004.:118).

U Americi je 1974. godine formirana *National Commission for the Protection of Human Subjects of Biomedical and Behavioral Research*, čija je jedna od funkcija bila određivanje temeljnih etičkih principa u provođenju istraživanja. Ključne ideje odbora su sažete 1979. godine u dokumentu – *The Belmont Report: Ethical Principles and Guidelines for the Protection of Human Subject of Research* – koji razvija osnovne smjernice u rješavanju etičkih problema.

Belmont Report se posebice referira na *Nuremberg Code*, ističući kako se kodeksi sastoje od pravila koja usmjeravaju istraživače ili istraživačke odbore u njihovom radu. S druge strane, takva pravila su često neadekvatna u kompleksnim situacijama. U skladu s tim piše se o širim *etičkim principima* na temelju koji će biti formulirana, kritizirana i interpretirana specifična pravila. Izvještaj, dakle, postavlja tri temeljna principa: poštivanje osobe, dobročinstvo i pravednost, čija primjena u provođenju istraživanja vodi razmatranjima informiranoga pristanka, procjene rizika i koristi, te odabira sudionika.⁶

3.1.1. Informirani pristanak

Poštivanje osobe uključuje dva etička uvjerenja: (1) pojedinci se trebaju tretirati kao autonomne osobe – autonomna osoba je ona koja je sposobna promisliti o osobnim ciljevima i u skladu s tim djelovati i (2) osobe smanjene autonomnosti imaju pravo na zaštitu – neke su osobe izgubile sposobnost rasuđivanja (u cijelosti ili djelomično) zbog bolesti, mentalnih oštećenja ili okolnosti koje ograničavaju njihovu slobodu.⁷

Sukladno tome, osoba se poštuje onda kada joj je dana mogućnosti odluke o sudjelovanju u istraživanju, a što se postiže informiranim pristankom. Važnost ovoga principa je neupitna⁸, ali se kontroverze javljaju oko prirode i mogućnosti informiranoga pristanka. Proces pristanka se može analizirati s obzirom na tri elementa: informaciju, razumijevanje i dobrovoljni pristanak na sudjelovanje.⁹

6 <http://www.recerca.uab.es/ceeah/docs/Belmont%20Report.pdf> [9.3.2012]

7 <http://www.recerca.uab.es/ceeah/docs/Belmont%20Report.pdf> [9.3.2012]

8 Mnogi autori naglašavaju važnost ovoga principa kao ključne točke u raspravama o istraživačkoj etici prirodnih i društvenih znanosti (Gregory, 2003.; Ali i Kelly, 2004.; Williams, 2003.; Bulmer, 2008.; Denscombe, 2002.; itd.)

9 <http://www.recerca.uab.es/ceeah/docs/Belmont%20Report.pdf> [9.3.2012]

Ovi elementi s obzirom na područje istraživanja mogu ponešto i varirati, ali su suština informiranoga pristanka kao jedne od okosnica etičkih kodeksa raznih profesionalnih udruga (Homan prema Denscombe, 2002.:183).

Istraživačka procedura, svrha istraživanja, rizici i očekivane koristi, te iskaz koji sudionicima pruža mogućnost postavljanja pitanja i povlačenja u bilo koje vrijeme su neke od važnih točaka kojima se osiguravaju potrebne informacije. Međutim, postavlja se pitanje standarda u procjenjivanju koliko i koje informacije je potrebno pružiti sudionicima istraživanja. Istraživačke prakse u prirodnim i društvenim znanostima ukazuju na različite standarde.¹⁰

Denscombe naglašava kako zahtjev za pristanak treba biti kratak i sadržavati: svrhu studije, identitet istraživača i sponzora (ako je prikladno), osnove na kojima je sudionik izabran, što sudjelovanje uključuje (intervju, eksperiment...), vrijeme i trud potreban od sudionika, svrhu za koju će podaci biti upotrijebljeni (izvještaji, publikacije...), osiguravanje sigurnosti pohrane podataka, osiguravanje anonimnosti i povjerljivost, dobrovoljna priroda sudjelovanja i pravo odustajanja u svako vrijeme, te (ako je prikladno) potpis i datum koji osigurava pisani pristanak (Denscombe, 2002.:192/193).

Problem kod traženja pristanka može nastati onda kada informiranje sudionika o nekim važnim aspektima istraživanja može ugroziti valjanost samoga istraživanja. Tada je u većini slučajeva dovoljno sudionicima ukazati na sudjelovanje u istraživanju čije (neke) karakteristike neće biti otkrivene prije završetka istraživanja. Nepotpuno otkrivanje u istraživanju je opravdano samo onda kada je ono doista nužno kako bi se postigli ciljevi istraživanja, kada neotkriveni rizici za sudionike nisu veći od minimalnih, te kada je napravljen plan za kratko izlaganje i distribuciju istraživačkih rezultata sudionicima istraživanja.¹¹

U svakom slučaju, informacije o rizicima se nikada ne bi trebale uskratiti u svrhu postizanja suradnje. Potrebno je napraviti razliku između istraživanja čija bi valjanost bila ugrožena otkrivanjem nekih informacija od situacija u kojima je otkrivanje informacija napor za istraživače.¹²

Način na koji se informacije prikazuju i kontekst prikazivanja je jednako važan kao i sama informacija. Informacije je nužno prilagoditi mogućnostima sudionika s obzirom da je sposobnost razumijevanja funkcija inteligencije, racionalnosti, zrelosti i jezika. Osigurati razumijevanje informacija je odgovornost samoga istraživača. Ujedno tako, nužno je da istraživač u slučajevima smanjene sposobnosti sudionika (primjerice, nezrelosti, mentalnih oštećenja i sl.) pristanak traži od osobe koja je formalno odgovorna za njih.¹³ Informirani pristanak se

10 <http://www.recerca.uab.es/ceeah/docs/Belmont%20Report.pdf> [9.3.2012]

11 <http://www.recerca.uab.es/ceeah/docs/Belmont%20Report.pdf> [9.3.2012]

12 <http://www.recerca.uab.es/ceeah/docs/Belmont%20Report.pdf> [9.3.2012]

13 <http://www.recerca.uab.es/ceeah/docs/Belmont%20Report.pdf> [9.3.2012]

posebice smatra važnim kod grupa koje su izloženije prisilama i iskorištavanjima (Gray, 2009.:75).

Naposljetku, dogovor o sudjelovanju u istraživanju smatra se valjanim pristanakom samo ako je taj pristanak dobrovoljan. Ovaj element informiranoga pristanka zahtijeva dobivanje pristanka bez zastrašivanja (otvorenih prijetnji radi postizanja suglasnosti) i manipuliranja (neprikladnih prijedloga u zamjenu za suradnju).¹⁴

3.1.2. Procjena rizika i koristi

Drugi princip Belmont izvještaja – *dobročinstvo* – odnosi se na dužnost istraživača da osigura dobrobit osobe koja sudjeluje u istraživanju. Dakle, ta dužnost se ovdje shvaća u strožem smislu od čina dobrote ili milostinje, što bi bilo neko uobičajeno shvaćanje ovoga izraza. Dobrobit sudionika istraživanja se postiže kroz dva imperativa: ne činiti zlo i povećati moguće koristi, a smanjiti moguću štetu za sudionike. Problem koji imperativi nameću odnosi se na odluke o tome kada je u istraživanju opravdano ići za određenim koristima unatoč mogućim rizicima, a kada koristi treba odbaciti upravo zbog mogućih rizika.¹⁵

Obveza da se osigura dobrobit osobe koja sudjeluje u istraživanju utječe i na istraživača i na društvo u cjelini, jer se proteže i kroz određene istraživačke projekte i kroz cijelu istraživačku aktivnost. Drugim riječima, istraživači su u određenim projektima dužni uvećati dobrobiti i smanjiti rizike istraživanja, dok su članovi širega društva općenito u slučaju znanstvenih istraživanja dužni prepoznati dugoročnije koristi i rizike koji mogu biti rezultat istraživanja.¹⁶ Etičkim ponašanjem istraživača Gray smatra dizajniranje studija koje postižu vjerodostojne i valjane rezultate, dok moguću korist istraživanja vidi u provođenju studija čiji će rezultati imati važnost i za druge (Gray, 2009.:74).

Navedeni princip uvjetovan je stoga procjenjivanjem rizika i koristi istraživanja. Procjena predstavlja prikupljanje informacija o istraživanju, koje će ukazati na prikladnosti istraživačkoga dizajna, opravdanosti rizika za sudionik istraživanja i u konačnici pomoći sudionicima pri odlučivanju o participaciji u istraživanju. Procjena rizika i koristi bavi se vjerojatnošću i veličinom mogućih rizika i očekivane koristi. U znanstvenim istraživanjima postoje rizici psihološke štete, fizičke povrede, pravne, socijalne i ekonomske štete, ali i odgovarajuće beneficije.¹⁷

Izbjegavanje stresa i neugodnosti Denscombe smatra jednim od važnih aspekata u društvenim istraživanjima, koje je potrebno razmotriti kako bi se tijekom istraživanja izbjegle moguće negativne posljedice. Istraživanje ne smije uzroko-

14 <http://www.recerca.uab.es/ceeah/docs/Belmont%20Report.pdf> [9.3.2012]

15 <http://www.recerca.uab.es/ceeah/docs/Belmont%20Report.pdf> [9.3.2012]

16 <http://www.recerca.uab.es/ceeah/docs/Belmont%20Report.pdf> [9.3.2012]

17 <http://www.recerca.uab.es/ceeah/docs/Belmont%20Report.pdf> [9.3.2012]

vati bol ili tjeskobu onih koji se istražuju, dok je dužnost istraživača predviđanje bilo kojega aspekta uključenosti u istraživanje koji bi potencijalno mogao biti uzrok mentalnog stresa i fizičkih oštećenja sudionika (Denscombe, 2002.:179).¹⁸

3.1.3. Odabir sudionika

Na temelju trećega principa *pravednosti* nameće se pitanje „pravedne distribucije“: *tko treba imati koristi od istraživanja, a tko treba podnijeti njegov teret?* Nepravda se pojavljuje onda kada se osobi koja ima pravo na određene koristi od istraživanja to uskraćuje ili kad joj je teret sudjelovanja nepravdno nametnut. Ovaj princip se razmatra i na jedan drugi način ... jednaki se trebaju tretirati jednako. Međutim, opet se postavlja pitanje *tko je jednak, a tko ne?* Razlika temeljena na iskustvu, dobi, lišenosti nečega, kompetentnosti, zaslugama i položaju predstavlja kriterij koji opravdava različiti odnos prema osobi i u konačnici objašnjava distribuciju tereta i koristi.¹⁹

Spomenuta problematika se ranije nije vezivala uz znanstveno istraživanje. Međutim, brojni primjeri iz biomedicinskih i društvenih istraživanja provedenih tijekom 20-oga stoljeća ukazuju na potrebu promišljanja koncepta pravednosti u istraživačkoj etici. *Tuskegee Syphilis Study* jedan je od poznatih primjera nepravdnoga (najblaže rečeno) odabira osoba u istraživanje.²⁰ Navedena studija pokazuje kako je pri odabiru sudionika potrebno analizirati jesu li osobe odabrane zbog svoga kompromitirajućega položaja ili podložnosti manipuliranju, prije negoli zbog svoje direktne povezanosti s istraživačkim predmetom.²¹

Pitanje pravednosti postavlja zahtjev za opravdanim procedurama i posljedicama odabira sudionika. Istraživački integritet pri odabiru sudionika je važan na individualnoj i društvenoj razini. Nepravda u odabiru sudionika mogu proizlaziti iz društvenih, rasnih, seksualnih ili kulturalnih pristranosti institucionaliziranih u društvu. Potrebno je posebnu pažnju obratiti na određene grupe (poput rasnih manjina, ekonomski nepriviligiranih, teško bolesnih ili institucionaliziranih) koji, i tu se javlja nepravdan društveni obrazac ponašanja, kontinuirano mogu biti odabirani „zahvaljujući“ svojoj dostupnosti, socio-ekonomskom statusu ili kompromitirajućem položaju.²²

18 Ujedno tako, poželjno je da istraživač i prilikom objavljivanja istraživačkih rezultata bude svjestan važnosti etičkih principa kako bi se izbjegle neugodnosti ili šteta za sudionike (Walliman, 2005.:340).

19 <http://www.recerca.uab.es/ceeah/docs/Belmont%20Report.pdf> [9.3.2012]

20 *Tuskegee Syphilis Study* je najduži neterapijski eksperiment na ljudima u povijesti medicine. *U. S. Public Health Service* 1932. godine započinje s eksperimentom na Afroamerikancima u okrugu *Macon, Alabama*, radi određivanja prirodnoga tijeka (i posljedica) neliječenoga latentnoga sifilisa kod zaraženih muškaraca. Fundamentalno za razumijevanje ove studije je prevladavajuće znanstveno mišljenje o rasi i genetici početkom 20-oga stoljeća (Brandt, 1978.:21). O implikacijama ovog eksperimenta na uspostavljanje povjerenja između društvenih institucija i istraživanih grupa pišu Thomas i Crouse Quinn (1991).

21 <http://www.recerca.uab.es/ceeah/docs/Belmont%20Report.pdf> [9.3.2012]

22 <http://www.recerca.uab.es/ceeah/docs/Belmont%20Report.pdf> [9.3.2012]

Konsenzus znanstvenika o skupu etičkih pravila koji se mogu primijeniti u različitim situacijama još uvijek nije postignut. Međutim, postoji dogovor oko osnovne dileme, a ona se sastoji u odmjerenju znanstvene odgovornosti prema sudionicima istraživanja (Adamović-Topolčić, 1990.:404).

Denscombe naglašava kako mnogi etički kodeksi uzimaju u obzir okolnosti istraživanja. Stoga je važno podsjetiti istraživače na činjenicu da su takve okolnosti iznimka od pravila, te da bi se kao nadomjestak trebala voditi određena briga o pravima sudionika (Denscombe, 2002.:185/186). Odluke o tome je li opravdano odstupiti od etičkoga principa s obzirom na okolnosti istraživanja donose se u duhu etičkoga kodeksa (odnosno principa), dok će svako odstupanje od njega zahtijevati ozbiljno razmatranje. Drugim riječima, prema dokumentu etičke prakse *British Sociological Association*, „udaljavanje od principa mora biti rezultat opreza, a ne neznanja“ (Denscombe, 2002.:191).

3.1.4. Etički aspekti u primjeni kvalitativnih i kvantitativnih metoda

Adamović-Topolčić ističe kako svakim novim empirijskim istraživanjem istraživači zahvaćaju društvenu stvarnost u kojoj ljudi postaju „objekti“ istraživanja. Problematiziranje etičkih aspekata različitih metoda može doduše ukazati i na društvene granice istraživačkih metoda, odnosno različite načine na koje istraživači shvaćaju te granice (Adamović-Topolčić, 1990.:403).

Metodom promatranja istraživači lakše dolaze do latentnih sadržaja društvenih problema i pri tome se ne zadržavaju na onom manifestnom. Međutim, rasprave se vode oko primjene načina promatranja, koja bi trebala zadovoljiti dva kriterija: objektivnost i etičnost promatranja (Adamović-Topolčić, 1990.:404).

Istraživač se kod primjene metode promatranja nalazi na mjestu događanja, stoga se postavlja pitanje u kojoj će mjeri on (istraživač) svojom pojavom utjecati na sam tijek događaja. Određena istraživanja pokazuju kako istraživač svojom prisutnošću može izazvati promjene kod ponašanja sudionika.²³ U svakom slučaju, zaključuje autorica, znanje o društvenom segmentu koji se želi promatrati biti će povezano s načinom na koji istraživač definira svoju ulogu i kako je realizira (Adamović-Topolčić, 1990.:404).²⁴

Etičko ponašanje znanstvenika istraživanjima osigurava epitet profesionalnih, te u konačnici omogućuje povjerenje javnosti u njihov rad. Međutim, Adamović-Topolčić primjećuje kako „(...) postoji intencija da se ‘zakulisna’ istraživanja i

23 U društvenim znanostima taj proces promjene ponašanja je poznat pod imenom Hawthorne efekt.

24 Metodom promatranja istraživač pokušava ispitati društvenu akciju u njezinom prirodnom kontekstu (onako kako se ona inače pojavljuje). Nastojeći dobiti detaljnu sliku društvene stvarnosti onako kako je doživljavaju ispitanici, istraživač se odlučuje za dva pristupa: skriveni – ispitanici nisu svjesni pravoga identiteta istraživača i svrhe istraživanja i otvoreni – istraživač otkriva ispitanicima svoj identitet, ali ovdje može ponekad sakriti pravu prirodu istraživanja (Dunsmuir i Williams, 1991.:9).

taktike ne odbacuju automatski, jer mogu biti vrlo korisna za proširivanje znanja u sferama u kojima je istraživačima prilaz nedostupan drugim istraživačkim metodama“ (Adamović-Topolčić, 1990.:405).

Sociolog Humphreys je 70-ih godina prošloga stoljeća (skrivajući svoj identitet) proučavao aktivnosti homoseksualaca u javnim zahodima po Americi, te tako izazvao brojne rasprave o etičkim principima. Humphreys je, s druge strane, tvrdio kako niti jedna istraživačka metoda ne može biti u potpunosti sigurna za istraživača ili sudionike, te da se svaki istraživač na terenu više ili manje krivo predstavlja. Etika društvenih znanosti je „situacijska etika“, što znači kako se primjena određene istraživačke metode procjenjuje u odnosu na same sudionike istraživanja (Humphreys prema Dunsuir i Williams, 1991.:14).²⁵

Iako je gledajući iz etičke perspektive skriveno promatranje poželjno izbjegavati, Ali i Kelly ističu kako takvo istraživanje može biti opravdano u okolnostima u kojima je to jedini način prikupljanja podataka i kada se sudionicima time ne nanosi nikakva šteta. Sudionike istraživanja je tada poželjno informirati o tome da su sudjelovali i u toj fazi postići pristanak (Ali i Kelly, 2004.:122/123). S navedenim se slaže i Gray smatrajući da tamo gdje informirani pristanak nije moguće tražiti prije, potrebno ga je dobiti nakon provođenja istraživanja (Gray, 2009.:77).

Gregory, s druge strane, retrospektivni pristanak ne smatra zadovoljavajućim kod provođenja istraživanja (Gregory, 2003.:40). Međutim, autor također ističe kako postojeći etički kodeksi nisu pisani na način da se pristanak sudionika istraživanja smatra obligatornim u svako vrijeme. Postoje okolnosti u kojima pristanak nije nužan ili se istraživač(a) zbog kompleksnosti situacije može opravdati kada ga nije tražio (Gregory, 2003.:46/47).²⁶

Neke su rasprave u društvenim znanostima posljedica različitih odnosa spram etičnosti u kvantitativnim i kvalitativnim istraživanjima.²⁷ Međutim, potencijalnih fizičkih i psihičkih opasnosti istraživač treba biti svjestan u svim istraživačkim okolnostima bez obzira na vrstu istraživanja.

Stoga se i prilikom provođenja *anketnoga istraživanja* ukazuje se na etička pitanja kod mogućnosti neetičkoga dobivanja podataka od anketara – iako se anketiranje temelji na dobrovoljnoj osnovi, u nekim društvenim sredinama anketiranja se mogu izvoditi i pod prisilom, te kod čuvanja anonimnosti sudionika

25 May smatra kako spomenuti istraživački rad objašnjava dileme s kojima se društveni istraživački svakodnevno susreću (May, 2001.: 64-66).

26 Različiti etički kodeksi mogu ukazivati i na različite istraživačke prakse i okolnosti kada je u pitanju informirani pristanak (Gray, 2009.:77).

27 Kvalitativna istraživanja zahtijevaju „stroži režim“ istraživačke odgovornosti po pitanju istraživačkih procedura i etičke problematike s obzirom na kompleksniju interakciju sa sudionicima. S druge strane, kvalitativno istraživanje u Hrvatskoj karakterizira slaba institucionalna odgovornost u području etičkih regulacija što dodatno pojačava nerazvijene konvencije kod izvještavanja o etičkim pitanjima (Vučković Juroš, 2011.:162/163).

u istraživanju – anonimnost anketiranja nije toliko bitna ako se ispituje znanje o činjenicama, ali ispitanici mogu biti suzdržani i neiskreni kada se od njih traže stavovi o političkim, socijalnim ili osobnim problemima (Adamović-Topolčić, 1990.:411).

Primjer istraživača sa Sveučilišta u Wolverhamptonu i Birminghamu, koji su 1997. godine bili prisiljeni odustati od anketnoga istraživanja (i upitnika koje su sudionici sami ispunjavali) pokazuje kako istraživači i kod kvantitativnih istraživanja trebaju razvijati senzibilitet za njihove posljedice. Naime, ispitivanje posttraumatskoga stresnoga poremećaja kod građana Dunblanea u kojem se nekoliko mjeseci ranije dogodila tragedija u lokalnoj školi (gdje je nakolicina djece ubijena) pokazalo se mučnim za sudionike istraživanja. Williams, međutim, tvrdi kako je ponekad teško predvidjeti moguću štetu, niti je uvijek jasno je li možda prije riječ o neugodnosti (Williams, 2003.:163).

Svojom angažiranošću oko društvenih problema, istraživači (nesumnjivo) zahvaćaju pojedine segmente društvenoga tkiva, koje je specifično i dinamično i koje se mijenja samim istraživanjem (Adamović-Topolčić, 1990.:413). U takvom društvenom i istraživačkom kontekstu teško je govoriti o univerzalnim etičkim pravilima koja bi se mogla primijeniti u različitim situacijama ... prije se može govoriti o smjernicama u rješavanju etičkih dilema i u konačnici o odmjeravanju (kako to Adamović-Topolčić piše) individualne i društvene odgovornosti svakoga istraživača kao člana društvene i akademske zajednice.

4. Zaključak: uloga istraživača od utilitarizma do komunitarizma

Utilitaristička etika, kao jedan od najpoznatijih oblika konsekvencionalističkoga pristupa etici, „pristaje“ kanonima racionalnoga procjenjivanja prosvjetiteljske intelektualne tradicije i postaje zanimljiva upravo zbog svoje kompatibilnosti s (tada) aktualnom znanstvenom misli (Christians, 2005.:143).

Utilitarizam pretpostavlja kako postoji jedna konzistentna domena moralnoga koja određuje što trebamo činiti (a to je povećanje ljudske sreće), čime irelevantnim smatra neke druge etičke principe (poput jednake distribucije). Iz utilitarističke perspektive, pojedinac treba djelovati tako da promovira opće dobro, sreću ili zadovoljstvo za većinu ljudi (Kimmel prema Israel i Hay, 2006.:14).

Otkrića o nacističkim medicinskim eksperimentima na suđenju u Nurembergu srušila su mit etičkoga principa dobročinstva, posljedice Tuskegee studije ukazuju na krizu pouzdanosti u znanstvenike i istraživače, dok su obmane Milgrama i Humphreysa smatrane skandaloznim primjerima zlostavljanja sudionika u istra-

živanjima. Drugim riječima, pozitivistička filozofija društvenoga istraživanja sa svojim inzistiranjem na neutralnosti (s obzirom na definicije onoga ispravna/dobroga) dovedena je u pitanje (Christians, 2005.:147/148).

Određeni modeli društvenog istraživanja neutralnost prepoznaju kao imperijalističku. Drugim riječima, polaze od toga kako je istraživač dio nekog konteksta koji je premrežen odnosima s obzirom na klasu, rasu, rod, seksualnu orijentaciju, etnicitet, nacionalnost i sl. Ti odnosi nerijetko podrazumijevaju moć, odnosno prevlast pojedinih obilježja (primjerice, pristranost prema patrijarhalnosti), što može dovesti do hijerarhijskog odnosa između istraživača i sudionika (Denzin prema Christians, 2005.:148).

U novije vrijeme se događaju promjene u načinu promišljanja društvenoga svijeta i objektivne istine koju istraživači otkrivaju. Najutjecajnijim su se pokazale feminističke istraživačice stavljajući naglasak na ulogu odnosa moći na svim razinama proizvodnje znanja i ukazivanjem na odnose između moći, politike i istraživačke etike (Ali i Kelly, 2004.:116). Pitanje moći postaje stvar etike, što je posebice rezultiralo fokusom na istraživačkim i hijerarhijskim odnosima (Ali i Kelly, 2004.:118).

Komunitaristički model, kojeg feministice zagovaraju, pretpostavlja kako instrumenti za procjenu moralnoga zahtijevaju kontekst – odnosno specifične društvene situacije. Društveno istraživanje će tako biti kolaborativno u svom dizajnu i participativno u svojoj izvedbi. Umjesto etičkih kodeksa koji „leže“ negdje u ladicama stola i istraživačkih izvještaja pripremljenih za naručitelje, ispitanici aktivno sudjeluju u provođenju istraživanja (u odabiru problema, istraživačke metode, procjenjivanju valjanosti istraživanja i korištenju rezultata) (Christians, 2005.:150/151).

Komunitaristička etika kao odgovor na utilitarističku etiku tako omogućuje društvenu kritiku, vodi otporu i osnažuje akcije onih koji su u interakciji. Uloga društvenoga (i sociološkoga) istraživanja je ljudska transformacija višestrukih područja zajedničkoga života ... religije, politike, etniciteta, roda ... (Christians, 2005.:155). Istraživanje bi po stilu i sadržaju trebalo biti sredstvo za kritičko promišljanje društvene stvarnosti, jer u suprotnome pristajemo na postojeće stanje stvari (Freire prema Christians, 2005.:156).

Literatura:

1. Ali, S.; Kelly, M. (2004) Ethics and Social Research, str. 115-127. U Seale, C. (ed.) *Researching Society and Culture*. London. Thousand Oaks. New Delhi: SAGE Publications.
2. Adamović-Topolčić, M. (1990) Etički aspekti terenskih istraživanja. *Revija za sociologiju*. 21(2):403-414.
3. Bulmer, M. (2008) The Ethics of Social Research, str. 145-161. U Gilbert, N. (ed.) *Researching Social Life*. London. Thousand Oaks. New Delhi. Singapore: SAGE Publications.
4. Brandt, A. M. (1978) Racism and Research: The Case of the Tuskegee Syphilis Study. *The Hastings Center Report*. 8(6):21-29.
<http://cirge.stanford.edu/Mar%2021%20-%20Tuskegee/Tuskegee%20Brandt%201978.pdf> [12.10.2011.]
5. Christians, C. G. (2005) Ethics and Politics in Qualitative Research, str. 139-164. U Denzin, N. K.; Lincoln, Y. S. (eds.) *The Sage Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks. London. New Delhi: SAGE Publications.
6. Denscombe, M. (2002) *Ground Rules for Good Research: A 10 Point Guide for Social Researchers*. Maidenhead: Open University Press.
7. Dunsmuir, A.; Williams, L. (1991) *How to do Social Research: Sociology in Action*: London: Collins Educational.
8. Gray, D. E. (2009) *Doing Research in the Real World*. Los Angeles. London. Thousand Oaks. New Delhi. Singapore: SAGE Publications.
9. Gregory, I. (2003) *Ethics in Research*. London, New York: Continuum.
10. Israel, M.; Hay, I. (2006) *Research Ethics for Social Scientists*. London. Thousand Oaks. New Delhi. Singapore: SAGE Publications.
11. Lee, R. M. (1995) *Dangerous Fieldwork*. Thousand Oaks. London. New Delhi: SAGE Publications.
12. Lee-Treweek, G.; Linkogle, S. (2000) Putting Danger in the Frame, str. 8-25. U Lee-Treweek, G.; Linkogle, S. (eds.) *Danger in the Field – Risk and Ethics in Social Research*. London and New York: Routledge.
13. May, T. (2001) *Social Research: Issues, Methods and Process*. Buckingham: Open University Press.
14. Thomas, S. B.; Crouse Quinn, S. (1991) The Tuskegee Syphilis Study, 1932 to 1972: Implications for HIV Education and AIDS Risk Education Programs in the Black Community. *American Journal of Public Health*. 81(11): 1498-1505.
<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1405662/pdf/amjph00211-0136.pdf> [12.10.2011.]
15. Vučković Juroš, T. (2011) Reporting on the Issues of Research Rigour and Ethics: The Case of Publications Using Qualitative Methods in the Croatian Social Science Journals. *Revija za sociologiju*. 41(2): 161-184.
16. Walliman, N. (2005) *Your Research Project*. London. Thousand Oaks. New Delhi: SAGE Publications.
17. Williams, M. (2003) *Making Sense of Social Research*. London. Thousand Oaks. New Delhi: SAGE Publications.

Internet stranice

<http://www.recerca.uab.es/ceeah/docs/Belmont%20Report.pdf> [9.3.2012.]

http://www.authorder.com/index.php?option=com_content&view=article&id=28&Itemid=47 [14.3.2012.]

http://www.nhmrc.gov.au/_files_nhmrc/publications/attachments/r39.pdf [14.3.2012.]

ETHICAL ASPECTS IN SOCIAL RESEARCH

Summary: With regard to the new risks that arise as a consequence of the information age, social theorists in modern society increasingly stress the importance of their definition, measurement and mitigation. Therefore, the responsibility of researchers is intensively placed in consideration of ethical problems encountered in the planning and implementation of researches.

Thus, the authors start from the consideration of four key areas of risk for researchers and research participants: physical, emotional, ethical and professional. Special attention is also placed on the professional integrity and protection of the relationship towards participants, such as informed consent, assessment of risks and benefits, etc.

The emphasis of qualitative research is on the fact that the participants become subjects rather than objects. However, it stresses the necessity of problematizing ethical aspects of each of the applied methods since researchers in different ways consider their responsibility to research participants. The researcher should be aware of the potential physical and emotional hazards in all circumstances of research (qualitative and quantitative).

Finally, the authors conclude that the utilitarian model of ethical considerations in social research is called into question, which ultimately leads to the growing importance of communitarian models. It assumes that moral assessment instruments require context-specific social situations. Social research becomes collaborative in its design and participatory in its implementation allowing participants to participate actively in the overall conduct of research.

Key words: social research, ethical issues, professional integrity, utilitarian ethics, communitarian model.

ETICA NELLA RICERCA SOCIALE

Riassunto: L'emergere di nuovi rischi che si presentano come la conseguenza dell'età informazionale sempre più nella società moderna sottolineano l'importanza della loro misurazione e mitigazione. In questo contesto anche la responsabilità dei ricercatori è collocata intensivamente nella considerazione dei problemi etici incontrati nella progettazione e realizzazione della ricerca. In questo contesto, le autrici partono dalla considerazione di quattro aree principali di rischio per i ricercatori e partecipanti della ricerca: fisica, emozionale, etica e professionale. L'attenzione particolare postano sull'integrità professionale e la tutela del rapporto verso i partecipanti, come il consenso informato, la valutazione dei rischi e dei benefici ecc. Inoltre, le autrici affermano che i ricercatori in ogni ricerca empirica riguardano la realtà sociale in cui le persone diventano gli "oggetti" della ricerca. Pertanto, sottolineano la rilevanza di problematizzare gli aspetti etici dei metodi applicati per indicare i confini sociali della metodologia della ricerca, e dei diversi modi in cui i ricercatori capiscono questi limiti. In particolare, il ricercatore deve essere consapevole dei potenziali rischi fisici e psicologici in tutte le circostanze della ricerca (qualitativa e quantitativa). Infine, le autrici concludono che il modello utilitaristico di pensare l'etica nella ricerca sociale è messa in discussione, che alla fine porta all'importanza crescente del modello comunitarista. Egli assume che gli strumenti per la valutazione del contesto morale richiedono le specifiche situazioni sociali. La ricerca sociale diventa collaborativa nello svolgimento e nella sua prestazione che permette ai partecipanti di partecipare attivamente al comportamento complessivo della ricerca.

Parole chiave: *ricerca sociale, problemi etici, integrità professionale, etica utilitaristica, modello comunitarista*